

Zilka Spahić - Šiljak

ŽENE
RELIGIJA
POLITIKA

The title is presented in a bold, white, sans-serif font with a drop shadow. The word 'ŽENE' is positioned at the top, with a large, golden female symbol (♀) behind it. Above the female symbol are three religious symbols: a crescent moon on the left, a Star of David in the center, and a cross on the right. Below 'ŽENE' are the words 'RELIGIJA' and 'POLITIKA' stacked vertically. The background is a solid dark blue, and the entire composition is framed by a thin golden border.

Analiza uticaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici

Dr. Zilka Spahić-Šiljak

ŽENE, RELIGIJA I POLITIKA

**Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma
kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH**

Izdavači:

Internacionalni multireligijski i interkulturni centar IMIC Zajedno

Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije – CIPS

Univerziteta u Sarajevu

Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija TPO

Stručni konsultanti/ce:

Dr. Rebeka Jadranka Anić

Rabin, Izak Asiel

Recenzenti/ce:

Prof. Dr. Jasminka Babić-Avidspahić

Prof. Dr. Enes Karić

Prof. Dr. Jasna Bakšić-Muftić

Lektura:

Ferida Duraković

Korektura:

Dževdana Jašarević

DTP i dizajn korice

Emir Šiljak

Štamparske usluge

Bookline d.o.o Sarajevo

Sarajevo, 2007.

ŽENE, RELIGIJA I POLITIKA

**Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma
kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH**

Dr. Zilka Spahić-Šiljak

Sarajevo, 2007.

Objavlivanje knjige su podržali:

Fond otvoreno društvo BiH,

Kanton Sarajevo

IMIC Centar Sarajevo

CIPS Sarajevo,

TPO fondacija Sarajevo.

PREDGOVOR

Knjiga *Žene, religija i politika* je prilagođeni tekst istraživanja pod istim naslovom koji sam radila za svoju doktorsku disertaciju u periodu od 2004. do 2007. godine. Ovo istraživanje bilo je više od doktorskog rada, jer sam u svom dugogodišnjem radnom iskustvu u vladinom i nevladinom sektoru, ali i kroz akademsko bavljenje pitanjima ženskih ljudskih prava, zaključila da je izuzetno važno osvijetliti ulogu religijskog interpretativnog naslijeđa monoteističkih tradicija u sferi građanskih i političkih prava žena. Koliko god je religija bila potiskivana u periodu socijalizma, toliko je ona danas značajna i prisutna u ljudskom životu, te je stoga važno propitati njen utjecaj u dinamici odnosa među spolovima, koja je još uvijek duboko prožeta i omeđena tradicijskim kulturnim i religijskim normama.

Moja želja je bila da, s jedne strane, otvorim prostor za diskusiju i akademsku raspravu o rodnoj politici u religijskom diskursu, koja je skoro u potpunosti zanemarena i prigušena drugim važnijim pitanjima i, s druge strane, da skrenem pažnju na važnost uključivanja religijske perspektive u sferu kreiranja progresivnije rodne politike i implementacije pozitivnih zakonskih propisa u Bosni i Hercegovini. Kroz teološku antropologiju i egzegezu svetih tekstova, te empirijske nalaze s terena, namjera mi je bila ukazati na potrebu rekonstruiranja patrijarhalnog religijskog naslijeđa, koje je stoljećima oblikovala maskulina elita isključujući žene iz procesa kreiranja teološko-pravne misli u religijskim tradicijama, definirajući ih kao drugost, a često i kao drugorazrednost.

Želim iskoristiti ovu priliku i zahvaliti svima koji su me podržavali i hrabрили i profesionalno i prijateljski, jer bez podrške velikog broja ljudi ne bih uspjela uraditi ovo istraživanje sama i u relativno kratkom roku. Prije svega, želim istaknuti podršku moje mentorice, prof. dr. Zorice Kuburić, te ko-mentorâ prof. dr. Svenke Savić i prof. dr. Milana Vukomanovića, koji su me vodili kroz cijeli proces pripreme rada. Veliku zahvalnost dugujem i prof. dr. Nadi Ler-Sofronić, s kojom sam napravila prvi okvir mog istraživačkog rada. Također želim zahvaliti prof. dr. Jasni Bakšić-Muftić i prof. dr. Jasminki Babić-Avdispahić za podršku i recenzije, kao i uvaženom prof. dr. Enesu Kariću, koji je velikodušno prihvatio recenziranje moje knjige. Hvala mojoj uvaženoj kolegici dr. Rebeki Jadranci Anić i rabinu Izaku Asielu na stručnim konsultacijama dijelova knjige koji se odnose na kršćansku i jevrejsku tradiciju.

No, da bih uopće mogla napraviti istraživanje u 20 gradova i sela u BiH, bila mi je potrebna i materijalna podrška, koju su osigurale Norveška vlada preko IMIC centra Sarajevo i Švicarska agencija za razvoj. IMIC centar i g. Marko Oršolić također su mi stavili na raspolaganje i druge potrebne resurse i kontakte na terenu kako bih što lakše obavila svoje istraživanje, stoga im se posebno zahvaljujem. Veliku zahvalnost dugujem Fondu otvoreno društvo BiH, Kantonu Sarajevo, Centru

za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, IMIC Centru i TPO Fondaciji koji su podržali publiciranje ove knjige. Hvala i svim organizacijama i pojedincima/kama na terenu koji su organizirali intervjue i razgovore s ispitanicima/cama.

Na kraju, hvala Dragom Bogu za zdravlje, snagu, mudrost i darove koje sam dobila u svojim saradnicima/cama, prijateljima i porodici.

Autorica

Dr. Zilka Spahić-Šiljak

Sadržaj

SADRŽAJ.....	1
UVOD.....	5
1. RELIGIJA.....	8
1.1. Pojam religije.....	8
1.2. Funkcije religije.....	12
1.3. Osnovni izvori vjere i učenje.....	14
1.3.1. Judaizam.....	14
1.3.2. Kršćanstvo.....	16
1.3.3. Islam.....	19
2. ŽENA U TRADICIJSKOM NASLIJEĐU JUDAIZMA.....	22
2.1. Stvaranje muškarca i žene.....	22
2.1.1. Rabinska tumačenja (midraš) o stvaranju muškarca i žene.....	23
2.1.2. Evino prokletstvo.....	24
2.1.3. Egalitarni koncept stvaranja Adama i Eve.....	27
2.2. Koncept međurodnih odnosa u jevrejskoj tradiciji.....	28
2.2.1. Žena i obrazovanje u jevrejskoj tradiciji.....	28
2.2.2. Žena i ekonomski status u jevrejskom zakonu i praksi.....	32
2.2.2.1. Mehr (mohar) ekonomska sigurnost žene.....	34
2.2.3. Učešće žena u obredoslovnom životu jevrejske zajednice.....	36
2.2.3.1. Egalitarno tumačenje učešća žena u kvorumu (minyan) u sinagogi.....	38
2.3. Učešća žene u javnom i političkom životu zajednice.....	41
2.3.1. Modeli vladarica, prorokinja i ženskih rabina u jevrejskoj historiji.....	42
2.3.1.1. Mirjam.....	42
2.3.1.2. Hulda.....	44
2.3.1.3. Deborah.....	45
2.3.1.4. Ester.....	47
2.3.1.4.1. Spašavanje jevrejskog naroda od Hamanovih spletki.....	48
2.3.2. Ženski rabini.....	50
3. ŽENA U TRADICIJSKOM NASLIJEĐU KRŠĆANSTVA.....	55
3.1. Stvaranje muškarca i žene.....	55
3.1.1. Ranokršćanske interpretacije stvaranja čovjeka.....	56
3.1.2. Kulminacija Evinog prokletstva.....	59
3.1.3. Savremena crkvena tumačenja i teorija komplementarnosti.....	61
3.1.4. Egalitarni koncept stvaranja Adama i Eve.....	64
3.2. Koncept međurodnih odnosa u kršćanskoj tradiciji.....	67
3.2.1. Žena i obrazovanje u kršćanskoj tradiciji.....	68
3.2.2. Žena i ekonomski status u kršćanskoj praksi.....	74
3.2.3. Učešće žena u obredoslovnom životu.....	76
3.3. Učešće žene u javnom i političkom životu zajednice.....	78
3.3.1. Modeli vladarica, prorokinja i svećenica u kršćanskoj historiji.....	79
3.3.1.1. Marija – žena odlikovana nad svim ženama svijeta.....	79
3.3.1.2. Marija Magdalena – prototip posrnule žene ili voljene sljedbenice.....	82
3.3.2. Svećenstvo žena.....	87
3.3.2.1. Svećenstvo žena u ranokršćanskim crkvama.....	88
3.3.2.2. Svećenstvo žena modernog doba.....	92
4. ŽENA U TRADICIJSKOM NASLIJEĐU ISLAMA.....	96
4.1. Stvaranje žene i muškarca u <i>Kur'anu</i>	96
4.1.1. Adem i Hava u tefsirskoj tradiciji.....	99

4.1.2. Adem i Hava u arapskim legendama i pričama	102
4.1.3. Egalitarno tumačenje stvaranja.....	104
4.2. Koncept međurodnih odnosa u islamskoj tradiciji.....	107
4.2.1. Žena i obrazovanje u islamskoj tradiciji.....	108
4.2.2. Žena i ekonomski status u islamskom zakonu i praksi.....	111
4.2.2.1. <i>Kawama</i> – materijalno zbrinjavanje ili superiornost?	113
4.2.2.2. <i>Mehr</i> – materijalna sigurnost za ženu.....	116
4.2.3. Učešće muslimanki u obredoslovnom životu zajednice	117
4.2.3.1. Isključenje žena iz džamija	119
4.3. Učešća žene u javnom i političkom životu zajednice.....	120
4.3.1. Modeli vladarica, prorokinja i ženskih imama u historiji islama.....	120
4.3.1.1. Balkisa, kraljica od Sabe.....	121
4.3.1.1.1. Diplomatski odgovor Sulejmanu a.s	122
4.3.1.1.2. Susret sa Sulejmanom a.s.....	124
4.3.1.2. Merjema – prorokinja i duhovna paradigma savršene žene	125
4.3.1.2.1. Poseban status Merjeme.....	126
4.3.1.3. Aiša – prva žena muftija, majka vjernika/ca i kontroverzna politička liderica.....	129
4.3.2. Ženski imami.....	131
4.3.2.1. Ženski imami u modernom kontekstu	133
5. ŽENE I POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI.....	136
5.3. Politički i socio-kulturni kontekst BiH (1946.-1990.).....	136
5.3.1. Ostvarivanje prava glasa u SFRJ i djelovanje AFŽ-a u BiH	136
5.3.2. Učešće žena u političkom životu Bosne i Hercegovine (1946.-1990.)	139
5.3.3. Socio-kulturni i ekonomski okvir u SRBiH.....	144
5.3.3.1. Specifičnost položaja žene na selu	149
5.3.3.2. Miraz.....	151
5.3.4. Socio-ekonomski status žena u periodu tranzicije u BiH	153
5.3.5. Zastupljenost žena u političkom životu Bosne i Hercegovine u periodu od 1990. do 2006. godine.....	155
6. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE.....	159
6.1. Predmet istraživanja.....	159
6.2. Hipoteza.....	159
6.3. Indikatori religioznosti.....	160
6.4. Cilj istraživanja	160
6.5. Metodološki pristup i tehnike istraživanja	161
6.6. Uzorak.....	161
6.6.1. Formiranje i opis uzorka.....	162
6.6.2. Hronološki pregled i osvrt na obavljena anketiranja i intervju u BiH.....	163
6.7. Statistička obrada podataka	173
7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	174
7.1. Stavovi i mišljenja muslimana, pravoslavaca, katolika, jevreja i drugih u BiH o ulozi žene u porodici i društvu.....	174
7.1.1. Demografske odrednice i obrazovna struktura ispitanika.....	176
7.1.2. Obrazovanje muške i ženske djece.....	183
7.1.3. Percepcija muško-ženskih uloga	185
7.1.3.1. Ravnopravnost u braku	187
7.1.3.2. Koncept poslušnosti	192
7.1.3.3. Muški i ženski poslovi i zanimanja	198
7.1.4. Ekonomski status	208
7.1.5. Učešće u vjerskom životu zajednice.....	218
7.1.6. Angažiranje žena u strukturama vjerskih zajednica.....	227
7.1.7. Učešće žena u javnom životu i politici	237
7.1.7.1. Glasanje za žene na izborima.....	251
7.1.7.2. Nepovjerenje društva u sposobnost žene da upravlja	267

7.2. Stavovi religijskih zajednica o ulozi žene u porodici i društvu u BiH	273
7.2.1. Intervjui sa vjerskim službenicima.....	273
7.2.1.1. Položaj žene u <i>Svetim knjigama</i> (stvaranje, intelektualni i duhovni stepeni)....	274
7.2.1.2. Rodne relacije u religijskoj tradiciji (odnos žene i muškarca, hijerarhijski odnos, komplementarnost ili ravnopravnost	277
7.2.1.3. Poruke koje se upućuju ženama i koliko se često govori o ženama.....	280
7.2.1.4. Učešće žena u zajednici i mogućnosti obavljanja svećeničkih, rabinskih i imamskih funkcija	283
7.2.1.5. Sudjelovanje žena u vlasti i politici	287
7.2.1.6. Rezime intervjua s vjerskim službenicima.....	290
7.2.2. Analiza sadržaja religijskih glasila	291
7.2.2.1. Uzorak	292
7.2.2.2. Rezultati analize	292
7.2.2.2.1. Zastupljenost autorica i autora u tekstovima, vrste tekstova i pitanja o kojima pišu.....	292
7.2.2.2.2. Tekstovi o ženama.....	295
7.2.2.2.3. Uobličenosť uloga žena i muškaraca.....	298
7.2.2.2.4. Rezime analize sadržaja religijskih glasila	304
8. ZAKLJUČAK	305
8.1. Teorijski dio	305
8.2. Empirijski dio.....	311
8.3. Potvrda hipoteze.....	317
BIBLIOGRAFIJA.....	318
SUMMARY	333
APPENDIX 1.....	335

Uvod

Sociološko-politološka i antropološka istraživanja i analize provedene u posljednjih nekoliko godina u zemljama bivše Jugoslavije pokazali su da su tradicionalne kulturne vrijednosti značajna prepreka za punu političku participaciju žena, odnosno da se podjela na privatnu (žensku) i javnu (mušku) sferu djelovanja odražava i na zastupljenost žena u strukturama vlasti.¹ Ističe se također da takvoj podjeli doprinose religije sa svojim jasno uspostavljenim modelima muško-ženskih uloga, te na taj način indirektno, a ponekad i direktno osporavaju pravo žene na politički angažman.² U Bosni i Hercegovini, kao specifičnom multikulturnom okviru, djeluju četiri tradicionalne vjerske zajednice (pravoslavna, katolička, islamska i jevrejska), što pogoduje uporednom istraživanju unutar abrahamskog naslijeđa i etičkih principa kojima su omeđene ove religijske tradicije. Budući da "religija istovremeno reflektira, ali i oblikuje kulture i civilizacije u kojima postoji",³ njen utjecaj vidljiv je i u uređenju međurodnih odnosa i definiranju poželjnih uloga žena i muškaraca. Međutim, podaci o tome su opskurni, a ne postoje ni empirijski dokazi koji bi potkrijepili takvu argumentaciju, što je bio dovoljan razlog da se istraži na koji način religije oblikuju stavove i vrijednosni sistem ljudi, te u kojoj mjeri to utiče na status žene u društvu i njen angažman u javnom životu na primjeru Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu BiH).

Iako je religija bila marginalizirana u periodu komunizma, status žene nije bio bitno promijenjen, "jer su tradicionalne vrijednosti u društvu bile samo pridodate korpusu novih socijalističkih vrijednosti" (Sklevicky, Lidia, 1996.). Stoga je početkom 1990-ih, u okviru nacionalnih ideoloških programa, koji su u velikoj mjeri bili prožeti religijskim matricama kršćanstva i islama, došlo do reafirmacije tradicionalnih kulturnih i religijskih vrijednosti i potiskivanja žene u privatnost doma i porodice. Takva politika ogledala se i u konzervativnim i rigidnim interpretacijama crkava i vjerskih zajednica, koje su tokom rata podržavale *pro-life* politiku, glorificirale ulogu žene – majke i odgajateljice, majke nacije, a minimizirale važnost angažiranja žena u javnoj sferi društva. Rezultat toga bio je da

¹ Vidjeti, Tomić-Koludrović, Inga i Kunac, Suzana, *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*, U.G. Stope nade, Split, 2000; Spahić-Šiljak Zilka, *Political Representation of Women in Croatia: Analysis of the Socio-cultural, Socio-economic and Political Obstacles for Full Representation of Women in Politics*, MA at the CIPS Sarajevo (International Master Program Sarajevo-Bologna), 2001/2002. i Helms, Elissa, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-war Bosnia-Herzegovina*, Ph.D. Dissertation, University of Pittsburgh, 2003.

² Vidjeti, Anić, Rebeka Jadranka, 2003). *Više od zadanoga: žena u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Franjevački institut za kulturu mira, Split, 2003.

³ Swidler, Leonard, i Mojzes, Paul, *The Study of Religion in the Age of Global Dialogue*, Temple University Press, Philadelphia, 2000., str. 1.

su u političkoj sferi žene bile zastupljene 2% na višim nivoima do 5% na nižim nivoima vlasti. (Bakšić-Muftić, Jasna, 2001.)

U poslijeratnom periodu ženski pokreti u BiH uspjeli su izboriti uvođenje "ženske kvote" na izbornim listama političkih partija 1997. godine i donošenje *Zakona o ravnopravnosti spolova* 2003. godine (*Službeni glasnik BiH* br. 16/2003.); međutim, žene su još uvijek vrlo malo zastupljene u svim segmentima društvenog života, posebno na mjestima gdje se donose odluke. Uspostavljen je pravni okvir za uređenje rodnog pitanja, no nedostaje promjena kulturnih kodova, koji su neraskidivo povezani s religijom. Kodovi i obrasci ponašanja uslovljeni su religijskim vrijednostima, koje su u velikoj mjeri isprepletene s kulturom i običajnom tradicijom, pa je ponekad vrlo teško prepoznati šta je u njima religijsko. S obzirom na to da porodica kao primarni činilac socijalizacije ima jednu od najvažnijih uloga u formiranju ličnosti (Kuburić, Zorica, 1996.), te da su vrijednosti koje se prenose na djecu prožete religijskim i tradicijskim normama, važno je bilo istražiti na koji način te vrijednosti oblikuju stavove vjernika/ca, ateista/kinja i agnostika/kinja. Mada ateisti/kinje i agnostici/kinje verbalno ne prihvataju Boga i religijski sistem vrijednosti, oni su, ipak, odgajani na temeljima koji su protkani etičkim normama religijskih tradicija, tako da su i njihovi stavovi velikim dijelom indirektno uslovljeni religijskim naslijeđem.

U prvom poglavlju je predstavljen pojam religije, njena funkcija i osnove religijskog učenja monoteističkih tradicija: judaizma, kršćanstva i islama, sa temeljnim izvorima vjere, zbog cjelovitog praćenja teme ovog rada.

Sljedeća tri poglavlja ovog rada nude teološku antropologiju žene koja utječe na obrazovanje, ekonomski status, učešće u obredoslovnom i političkom životu u monoteističkim tradicijama – judaizam, kršćanstvo i islam – iz perspektive tradicionalnih i feminističkih interpretacija.

U petom poglavlju bit će elaborirana pitanja ostvarivanja političkih prava žena u BiH u periodu od dobijanja prava glasa 1946. godine do prvih višestranačkih izbora 1990. godine, te učešća žena u poslijeratnom periodu od 1990. do 2006. godine.

U šestom poglavlju predstaviti ću okvir empirijskog istraživanja: ciljevi, metode, uzorak i statistička obrada podataka empirijskog istraživanja provedenog u 20 gradova i sela, među građanima i građankama koji se deklariraju kao muslimani/ke, pravoslavni/ke, katolici/kinje, jevreji/ke, ili kao ateisti/kinje i agnostici/kinje.

U sedmom poglavlju obrađeni su rezultati empirijskog istraživanja. U prvom dijelu ovog poglavlja analizirat ću rezultate koji se odnose na stavove ispitanika o ženi, njenoj ulozi u porodici i društvu, o obrazovanju ženske i muške djece, o ekonomskom statusu žena, o učešću žena u vjerskom životu, o njihovom angažmanu na čelnim pozicijama u vjerskim zajednicama, te o učešću žena na mjestima odlučivanja. U drugom dijelu ovog poglavlja daje se analiza stavova

religijskih zajednica putem intervjua sa vjerskim službenicima i analiza sadržaja vjerskih novina (*Preporod, Pravoslavlje i Katolički tjednik*).

U osmom poglavlju su u sažetoj formi prezentirani zaključci cjelokupnog istraživanja.

Uvidom u religijsko-interpretativno naslijeđe monoteističkih religija (judaizma, kršćanstva i islama), u status žene u porodici i društvu, u rezultate istraživanja provedenog među bosanskohercegovačkim stanovništvom u kojem su propitivani njihovi stavovi o tome, kao i u analizu vjerskih glasila i intervjua s vjerskim službenicima – ovaj rad će ponuditi okvir za razumijevanje povezanosti religije i statusa žene u političkom životu u BiH.

Objavlivanje knjige su podržali:

Fond otvoreno društvo BiH,

Kanton Sarajevo

IMIC Centar Sarajevo

CIPS Sarajevo,

TPO fondacija Sarajevo.

8. ZAKLJUČAK

Istraživanje *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žena u javnom životu u Bosni i Hercegovini* provedeno je s ciljem da se utvrdi da li, i u kojoj mjeri, religijsko interpretativno naslijeđe monoteističkih religija utječe na status žene u javnom životu i politici.

Prije empirijskog istraživanja u ovom radu su, u teorijskom dijelu, elaborirani pojam i funkcije religije, pozicija žene i situiranje rodni uloga u monoteističkim tradicijama s aspekta stvaranja žene i muškarca, čije poruke još utječu na definiranje naravi žene, zatim sa aspekta obrazovanja, ekonomskih prava, učešća u obredima i radu zajednice i, na koncu, s aspekta angažmana žena u javnom životu i politici.

Nakon toga predstavljen je bosanskohercegovački kontekst političkih i socio-ekonomskih prava žena.

U drugom dijelu rada elaborirani su način i metode empirijskog istraživanja, te rezultati Upitnika i razgovora na terenu, rezultati intervjua s vjerskim službenicima i analiza sadržaja religijskih glasila.

8.1. Teorijski dio

Pojam i funkcije religije

S obzirom da je "*religija iznjedrila sve što je esencijalno u jednom društvu*" (Emil Durkheim), važno je proučavati religiju ako želimo razumjeti kulture i civilizacije u kojima živimo i odnose koje gradimo u porodici i društvu. Postoje brojne definicije religije na temelju kojih se iz različitih perspektiva pokušava odgonetnuti šta je religija i kako ona utječe na život ljudi i njihove odnose u društvu. U ovom radu su ponuđene supstantivne (Durkheim i Tylor), funkcionalne (Jinger) i simboličke (Geertz) definicije religije. Tragajući za smislom života i objašnjavajući određene fenomene u društvu, naučnici su se bavili različitim formama funkcija religije, a za potrebe ovog rada izdvojene su one koje se najviše dotiču same teme: *Funkcija identiteta i identifikacije, funkcija pounutrene kontrole, ideološka funkcija religije* (Šušnjić, Đuro, 1998). Za ovo istraživanje bile su važne sve tri funkcije, a posebno ideološka, jer ideološki uslovljena tumačenja odnosa

muškarca i žene opravdavaju hijerarhijske odnose, diskriminaciju i isključenje žena iz religijskih interpretativnih procesa i institucija (Shussler Fiorenza, Elizabeth, 1996), što se pokazalo i u teorijskoj elaboraciji statusa žene u religijskim tradicijama, ali i u empirijskom dijelu rada.

Žena u tradicijskom naslijeđu judaizma

Analizirajući status žene u jevrejskoj tradiciji i definiranje rodni uloga na temelju *Svetih spisa* i zakona, zaključeno je da je patrijarhalna tradicija uveliko oblikovala stavove i teološko-pravna rješenja koja su kreirali rabini u periodu od preko pet hiljada godina. Božanska egalitarna poruka stoljećima je prožimana maskulinom ideologijom patrijarhata, tako da je vrlo teško nazrijeti njen egalitarni duh i koncept. Analiza svetopovijesnog jevrejskog naslijeđa je pokazala:

- Da je žena po činu stvaranja (druga biblijska priča i stvaranje od rebra) situirana u drugorazredan položaj, s manjkavom prirodom, slabostima i podložnošću muškarcu, što je uvjetovalo podjelu uloge žena i muškaraca u privatnom i javnom životu;
- Da žena nije mogla da se obrazuje, studira *Toru* i *Talmud*, osim onih iz obrazovanih i aristokratskih porodica, koje su mogle čak osnivati i svoje škole, o čemu svjedoče primjeri iz Srednjeg vijeka;
- Da su u nasljeđivanju imovine muškarci imali prednost, osim ako kćer nije bila jedina nasljednica, ali je pored toga žena imala pravo na miraz (*mohar*), koji je posebno kod imućnijih porodica obezbjeđivao ženi ekonomsku sigurnost;
- Žena nije ubrajana u kvorum u sinagogi (*minyán*) niti je bila pozvana da tumači *Svete spise*;
- Žena nije učestvovala u javnom i političkom životu zajednice, iako postoje primjeri žena u *Bibliji* koje su bile i duhovne i svjetovne liderice; međutim, takve paradigme žena su potisnute muškim duhovnim vođama i učiteljima;
- Reformistička, a kasnije i rekonstruktivna, konzervativna i druge orijentacije unutar judaizma promovirale su i reaktualizirale egalitarne božanske poruke i univerzalne principe jednakopravnosti spolova tokom 19. i 20. stoljeća. To je rezultiralo snažnijom integracijom žena u vjerski život jevrejskih zajednica. Na taj način je ženama otvoren prostor za rabinat i kreiranje novih koncepata, kao što je *Bat Mitzva* – ceremonija uvođenja

punoljetne djevojčice u život sinagoge, kao pandan ceremoniji *Bar Mitzva* za dječake.

Žena u tradicijskom naslijeđu kršćanstva

Uvidom u tradicijsko naslijeđe kršćanstva, a na temelju višestoljetnih interpretacija novozavjetnih spisa i *Biblije* o statusu i ulozi žene, vidljivo je da je patrijarhalna kulturološka matrica uveliko utjecala na subordiniran položaj žene u porodici i njeno isključenje iz javnog života. Dominantna maskulina teološka misao je skoro u potpunosti potisnula egalitarni duh Isusovog učenja u vezi sa učešćem žena u životu zajednice, koji je opstajao u prvih nekoliko stoljeća, dok se kršćanstvo nije etabliralo kao državna religija Rimskog Carstva. Analiza kršćanske tradicije je pokazala da se uloga žene percipirala na sljedeći način:

- Žena je smatrana krivcem za tzv. Istočni grijeh, za čovjekov pad iz raja i ulazak grijeha u svijet, što je u Srednjem vijeku hiljade žena koštalo života;
- Jevrejska patrijarhalna farizejska tradicija, u kojoj je odgajan i sv. Pavle, ali i aristotelsko-tomistička misao, utjecali su na razumijevanje ženske prirode kao grešne, manjkave, manipulativne i zavodljive, zbog čega žena treba da bude podređena vodstvu muža kao što je muž podložan vodstvu Krista;
- Žena je bila isključena iz sfere kreiranja teološke misli i crkvenih kanona jer nije na ženi bilo da podučava već da uči u skrovitosti svoga doma. Ipak, bilo je istaknutih obrazovanih žena, uglavnom u religijskim znanostima, koje su u okrilju crkve i svoga doma perom i djelom svjedočile radost vjere;
- Ekonomski status žene je bio neodvojiv od bračnog statusa, jer stupanjem u brak i muškarac i žena stiču pravo raspolaganja nasljedstvom. Prema crkvenom zakonu, imovina žene, vrijeme i služba su bili u rukama njenog muža, ali se nasljedstvo uglavnom reguliralo državnim zakonima, koji do kraja 19. stoljeća nisu tretirali ženu kao pravni subjekt;
- Žena je učestvovala u crkvenom životu vrlo aktivno, pa i na funkcijama *diakonisa*, ali je njena uloga minimizirana i reducirana na monaški život, podučavanje, brigu i pomaganje ugroženima;
- U javnom životu i politici žena nije bila prisutna, osim kao supruga vladara koja je mogla iz sjene utjecati na politička događanja, ali ne izravnim učešćem u vlasti;
- Kršćanske crkve su promijenile svoje stavove; prvo reformirane protestantske, koje su priznale ženi puninu slike Božije i zajedničku

obavezu promocije Božije riječi. Katolička crkva je od Drugog vatikanskog koncila (1962-1965) promijenila svoj kurs u rodnoj politici, pa je umjesto subordinacijskog odnosa muškarca i žene uveden pojam komplementarnosti spolova, prisutan i u pravoslavlju. To je omogućilo ženama da se više obrazuju i vrše brojne funkcije u crkvama, osim svećeničkih. Međutim, u protestantskim crkvama žene su, zahvaljujući vlastitim naporima, počele propovijedati još u 17. stoljeću, pa je 1894. godine na Konferenciji Bratske crkve donijeta Rezolucija koja garantira prava ženama da budu pastore i svećenice, a prva zvanično zaređena je bila Mary Sterling koja je propovijedala u Virđžiniji i Pensilvaniji (SAD).

Žena u tradicijskom naslijeđu islama

Analizirajući status žene u tradiciji islama, na temelju kur'anskih poruka i interpretacija Poslanikove prakse, također se može zaključiti da je riječ o snažnom utplivu patrijarhalne tradicije i maskuline ideologije, koja je egalitarnu poruku vrlo brzo zamijenila hijerarhijskom, potiskujući ženu u sferu privatnosti porodičnog života. Nastojanja Poslanika Muhammeda a.s da u tadašnjim društveno-povijesnim uslovima osigura ženama dostojanstvo sa pravima i obavezama ugovorne strane zamijenjena su starim kulturološkim konceptom hijerarhijskih odnosa koje je promovirala mekanska aristokracija. Iako žena nije smatrana krivcem za izgon iz Dženneta (Raja), jer *Kur'an* donosi egalitarne priče o stvaranju muškarca i žene, izreke koje se pripisuju Poslaniku (*hadis*) obiluju pričama o stvaranju žene od krivog rebra, sa sličnim konsekvencama kao i u judeo-kršćanskoj tradiciji:

- Ženska priroda se u interpretacijama pojavljuje kao osjetljiva i slabašna, baš kao krivo rebro koje treba pažljivo njegovati i ispravljati, što je utjecalo na to da žene vremenom budu potpuno marginalizirane iz svih društvenih zbivanja, pokrivene velom i šutnjom;
- Žene su bile isključene iz intelektualnih procesa promišljanja i oblikovanja interpretativnog naslijeđa islama, ali im nije bilo zabranjeno da se obrazuju u okviru porodice i privatnih ženskih škola. Postojale su čak uvažene žene poznavateljice šerijata, teologije, filozofije, arapskog jezika i umjetnosti, koje su bile i učiteljice poznatim islamskim učenjacima (Ibn Asakir i Ibn Arabi);
- Žene imaju pravo da nasljeđuju i raspolažu imovinom (upola manje od muškarca), da zarađuju, prodaju i kupuju, bez obaveze da je troše za izdržavanje porodice;

- Žene su bile pozvane da učestvuju u obredima u džamiji kao i muškarci, ali u odvojenim prostorijama i iza redova muškaraca. Nisu mogle biti imami mješovitom džematu već samo ženama;
- U javnom i političkom životu žene su bile isključene, osim rijetkih primjera žena (supruga ili kćeri vladara) koje su vladale u određenim razdobljima, ali koje su potpuno istisnute sa stranica zvanične historije;
- S obzirom da u islamskoj tradiciji ne postoji jedinstvena hijerarhija kao što postoji u Crkvi, tako su i pitanja rodne politike rješavana u skladu sa društveno-političkim i kulturnim ozračjem muslimanskih zemalja, koje su donekle usvojile modificirane evropske zakonike, ali su u sferi porodičnog i bračnog prava zadržale primjenu šerijata, koji se također različito interpretira. Žene su dobile legitimitet da budu prisutne u obrazovnim i drugim državnim institucijama, da učestvuju i u vlasti, ali je situacija ostala nepromijenjena u vezi s učešćem žena u obredima i mogućnostima imenovanja žena na mjesta imama zajedničkom džematu.

Žene i politika u BiH

U ovom poglavlju je dat kratak pregled ostvarivanja prava glasa u BiH u okviru SFRJ 1946. godine sa ustavnim garancijama o jednakopravnom učešću žena u političkom životu. Nakon oslobođenja Sarajeva 6. aprila 1945. godine žene su se aktivno uključile u javni i politički život, što je dovelo do osnivanja AFŽBiH, čije su aktivnosti primarno bile usmjerene na rješavanje socijalnih problema u ratom porušenoj zemlji i na kampanje za izlazak žena na izbore, koje su omogućile ženama da uđu u politiku. No kako je AFŽ je djelovao kao dio KP i kao sastavni dio opće Narodne fronte, on je bio tehnički izvršilac unaprijed kreiranih političkih ciljeva, sa nizom ogranaka i glomaznim birokratskim aparatom, pa nije ni mogao imati stvarnu moć niti značajnije utjecati na unapređenje položaja žena.

U periodu od 1946. do 1953. godine žene su bile zastupljene u Narodnoj Skupštini BiH od 4 do 5%, a 1965. godine je procenat porastao na 15%, da bi ponovo došlo do silazne putanje 1969. sa 7% žena u republičkim i opštinskim skupštinama. Kao razlozi se navedeni veća konkurencija, ali i nemogućnost provođenja u praksi zakonski uspostavljenih kriterija rodne ravnopravnosti, (Smiljana Leinert-Novosel, 1990). U periodu nakon 1969. godine dolazi do sve većeg opismenjavanja i zapošljavanja žena, tako se i procenat njihovog učešća u politici povećava, pa je u periodu od 1974-1986. godine procenat iznosio od 15 do 24% na republičkom nivou, a 15-17% na opštinskom nivou u BiH. Ženama su i dalje bile nedostupne visoke pozicije odlučivanja, što se obrazlagalo činjenicom da "žene jesu bile dio političkog samoupravnog sistema, ali su ostale izvan matice

političkog odlučivanja" (Slobodanka Markov, 1984). Provedena istraživanja u regionu (Tanja Rener u Sloveniji) pokazuju da, pored socio-ekonomskih, treba propitivati institucionalne, socio-kulturne i druge faktore podzastupljenosti žena u politici. *Star Pilot* istraživanje provedeno u BiH (Jasna Bakšić-Muftić, 2003.) potvrdilo je da odnos žena i muškaraca na političkoj sceni korespondira njihovom odnosu u porodičnom životu, gdje patrijarhalna kultura dodjeljuje muškarcima ulogu i moć odlučivanja koja se prenosi i u javnu sferu djelovanja.

U razmatranju učešća žena u političkom životu u obzir su uzete socio-kulturne odrednice i ekonomska prava žena u periodu od 1946. do danas. Status žene do uspostave SFRJ bio je reguliran ponajviše običajnim pravom, građanskim zakonima i konfesionalnim pravom u okviru vjerskih zajednica, koje su još u Osmanskom Carstvu, a kasnije i za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, imale autonomiju da uređuju porodične, bračne i imovinske odnose. Do uvođenja Austrougarskog zakonika u BiH šerijatsko pravo je reguliralo nasljedno-imovinske odnose muslimana, a običajno pravo odnose nemuslimana u ovoj oblasti, ali je tek 1911. godine došlo do značajnije recepcije austrougarskog zakonodavstva, koje je i dalje uvažavalo običajno pravo. Uspostavom SFRJ prestaju formalno-pravno važiti konfesionalni zakoni. Ustav garantira jednakopravnost žena s muškarcima, a žena je dobila pravo na obrazovanje i jednakost pred zakonom, što je omogućilo zapošljavanje, bolji standard i uključivanje jednog broja žena u sve sfere života. Pod utjecajem patrijarhalne kulture žene su, uglavnom, radile u takozvanim "ženskim zanimanjima", koja su manje plaćena i ostavljaju više vremena za bavljenje porodičnim obavezama, s obzirom da su porodica i odgoj djece bili i ostali obaveza žene. U ruralnim krajevima žene su bile u još težoj poziciji, jer su bile manje obrazovane i jer su i dalje živjele prema uzusima običajnog prava, bez prava na naslijeđe, osim miraza i opreme koje je žena dobivala prilikom udaje. Međutim, u kulturi je bilo neprihvatljivo, pa čak i sramota da i taj mali dio, uglavnom pokretne imovine, žena uknjiži na svoje ime, što je u ruralnim sredinama prisutno i danas.

Početak 90-ih godina BiH ulazi u period političke i ekonomske tranzicije, čiji je tok narušen ratom 1992-1995. godine. Posljedice pada komunizma, ali i ratnih razaranja, dovele su do potpunog uništenja industrije i kolapsa ekonomskog sistema, što se reflektiralo u visokom postotku nezaposlenosti i ekonomskoj krizi sa svim negativnim društvenim implikacijama, posebno po žene, koje su prve gubile posao i zadnje imaju šansu da ga ponovo dobiju. Reafirmirane su tradicionalne kulturne vrijednosti u sprezi s nacionalnim političkim ideologijama; to je dovelo do potiskivanja žene u privatnu sferu djelovanja i prihvatanja 'najčasnije' uloge u životu, uloge majke odgajateljice. Zbog teške materijalne situacije u državi i u porodici, ali i procesa reafirmiranja tradicionalnih vrijednosti, žene se sučeljavaju s teškim preprekama za uključivanje u politički život, koji mnoge od njih

doživljavaju kao treće opterećenje. Imovinski status žene nije značajnije promijenjen u odnosu na period u SRBiH, posebno ne u ruralnim područjima BiH, nezavisno od religijske pripadnosti.

8.2. Empirijski dio

Obrazovanje muške i ženske djece

Rezultati istraživanja su predstavljani kroz četiri pitanja elaborirana i u teorijskom dijelu rada, a odnose se na obrazovanje i percepciju uloga žena i muškaraca, ekonomski status žene, učešće u radu u religijskim zajednicama i zastupljenost u političkom životu. Kvantitativna analiza istraživanja je pokazala da su u velikom procentu muška i ženska djeca imala podjednak pristup obrazovanju (anketirani u procentu od 76,93% su odgovorili da njihova djeca imaju jednak pristup obrazovanju, a 57,27% je odgovorilo da su i oni imali ravnopravan pristup obrazovanju kod svojih roditelja). Grupa anketiranih starosti preko 30 godina u razgovorima je, međutim, potvrdila da su u njihovim porodicama muška djeca ipak imala prednost u odnosu na žensku. Zbog toga što su mislili da se ovo pitanje odnosi na osnovno obrazovanje, veliki broj ispitanika/ca je odgovorio da su imali podjednak pristup obrazovanju. Međutim, iz otvorenih razgovora se zaključuje da je bilo razlika u školovanju muške i ženske djece za viši stepen obrazovanja zbog finansijskog i materijalnog stanje porodice, osiguranja fizičke snage na porodičnim imanjima, tradicionalnih normi odgoja ženske djece, što je prisutnije u ruralnim krajevima. Iz vlastitog iskustva ispitanici/e su navodili primjere favoriziranja muške djece u obrazovanju, uz obrazloženje da je za ženu najvažnije da se uda i ima porodicu, što korespondira s religijskim naslijeđem monoteističkih tradicija, koje glorificiraju upravo ovaj segment života žene.

Muško-ženske uloge

Potvrđeno je da su bosanskohercegovačke porodice tradicionalne, patrijarhalne, konvencionalne i u velikoj mjeri uslovljene preovlađujućim stavovima društva o određenim pitanjima. To znači da je važno kako će na određene postupke reagirati društvo ("šta će ljudi reći"), pa se vodi računa o normama zadatog društvenog ponašanja, bilo kulturnog ili religijskog. Mjesto i uloga žene u porodici uveliko su omeđeni i definirani običajnim normama i religijskim vrijednostima, koje su međusobno isprepletene do te mjere da je vrlo teško povući jasnu liniju i napraviti distinkciju između onoga što je običaj i onoga

što je religijski propis ili etička norma. Takve norme se teško mijenjaju i otežavaju ženama da naprave promjene u pravcu jednakopravnog učešća u javnoj sferi djelovanja. Većina ispitanika/ca (60% muškaraca i 68,56% žena) smatra da u bosanskohercegovačkom društvu žene i muškarci nisu ravnopravni u braku. Većina muškaraca i žena se zalagala za očuvanje tradicionalne porodice kao najveće vrijednosti, insistirajući na tome da je najvažnije sačuvati porodicu i odgojiti djecu, te da je to prioritet za ženu, a samo one žene koje mogu uskladiti i porodični život i karijeru "imaju moralno pravo" da se angažiraju u društvu. Među brojnim razlozima vjernici/e su navodili i vjeru, koja od žene traži da ispuni 'najčasniju' ulogu koju joj je Bog dodijelio, a to je majčinstvo. Nadalje, većina prirodu žene još uvijek razumijeva u kategorijama aristotelsko-tomističke misli, po kojoj je žena definirana kao slabašno, emotivno, povodljivo i manipulativno biće, što je potkrijepljeno brojnim primjerima iz života. Ispitanici/e su, također, u velikoj mjeri podržali koncept poslušnosti žene mužu, bez kojeg je teško održati tradicionalni model porodice. Prema izjavama ispitanika/ca, poruke vjerskih službenika su intonirane u pravcu poslušnosti, jer su sažete u tri najvažnije: *da žena bude dobra majka i supruga, poslušna i da brine o kući i djeci.*

Muški i ženski poslovi su realnost i većina ispitanika/ca smatra da oni postoje, i da je oduvijek tako bilo, te da su uslovljeni ženinom fizičkom konstitucijom i majčinstvom, iako se pokazalo da žene rade sve, pa i teške fizičke poslove. Polovica ispitanika/ca je bila za podjelu poslova u kući, a nešto manji broj je potvrdio da to i čine u svojoj porodici, ali se u razgovoru ispostavilo da je to značajno reducirano na pojedine prilike i da podrazumijeva povremeno usisavanje kuće, odlazak u kupovinu ili pomaganje ženi kad je bolesna. Većina je kazala kako nije sramota za muškarca da radi kućne poslove, ali su onda naveli brojne uvredljive nadimke i izreke o takvim muškarcima (papučar, keceljaš, seka persa, ženskonja i sl.). Muško-ženske uloge su, dakle, podijeljene i ne postoji volja i zainteresiranost samih žena da naprave značajnije promjene. U procesu primarne socijalizacije žene i dalje preslikavaju ustaljene modele i podjele uloga, podržavajući dvostruke moralne standarde (ono što je prihvatljivo za muškarca potpuno je neprihvatljivo, pa i nemoralno za ženu).

Ekonomska prava

Ekonomski status žene ima značajan utjecaj na angažiranost žene u političkom i javnom životu, jer ekonomski zavisna osoba ne može praviti izbore u svom životu, a pogotovo ne može odlučivati o drugima, zbog čega je čitav set pitanja bio posvećen ovoj oblasti života. Više od polovine ispitanika/ca je smatralo da žena u BiH ne nasljeđuje podjednako kao i muškarac, i ako tome dodamo manje zarade u manje plaćenim zanimanjima, onda je žena u velikoj mjeri ekonomski

zavisna od muškaraca. One žene koje i naslijede miraz nisu njegove vlasnice po zakonu, jer se ta imovina u velikom procentu knjiži u katastru na ime muža. Zajednički stečena imovina je samo u 50% slučajeva na oba imena, dok je ostatak potvrdio da je takva imovina na imenu supruga i da žene uopće ne razmišljaju o tim pitanjima. Iako je većina kazala da žene treba da učestvuju u odlučivanju o zajedničkoj imovini, u stvarnosti to nije tako, shodno definiciji dogovaranja koju je ponudila jedna ispitanica: "Ja pitam, a on dozvoli ili ne dozvoli". Jedan dio žena koristi provjerene metode manipulacije da ostvare svoje ciljeve, i time daju razloge za navedene teze o manipulativnoj naravi žene koja korespondira sa takvom slikom žene u religijskom i tradicijskom naslijeđu. Zajedničko odlučivanje o imovini je prisutnije u gradskim sredinama i u obrazovnijim porodicama, iako nije općeprihvaćen model. Žena je, dakle, u velikoj mjeri ekonomski zavisna od muškarca, jer se u praksi ne provode građanski zakoni, već običajno pravo sa ostacima religijskih normi u toj oblasti.

Religijski identitet i učešće žena u radu zajednice

Religijska pripadnost je vrlo bitna odrednica identiteta ispitanika/ca; većina se izjasnila da pripadaju jednoj od monoteističkih tradicija, te da im je vjera izuzetno važna ili važna (77%), što znači da utječe na njihove živote u velikoj mjeri. Obrazovanje majke je vrlo bitan faktor, jer je majka ključ primarne socijalizacije i zadužena za prenošenje tradicije i religije. Što je majka manje obrazovana, to je tradicionalni religijski identitet snažniji. Religiju najviše prakticiraju najmanje i najviše obrazovani, a umjerenije prakticiranje je prisutno kod ispitanika/ca sa srednjom i višom školom. Oni koji su manje obrazovani ne pokazuju da imaju aktivan odnos u razumijevanju religije već naslijeđene obrasce koje nekritički slijede, dok su oni najobrazovaniji dobro upućeni, čitaju i aktivno prate događanja u religijskom životu, no ni oni nisu spremni na kritički osvrt.

Vjersku naobrazbu ispitanice su najviše sticale u kući s roditeljima i na vjeronauci, a ispitanici samostalno uz literaturu i djelimično na vjeronauci, što pokazuje da su djevojke bile manje obrazovane i da su imale manji pristup literaturi u odnosu na muškarce. O religiji se suštinski malo zna, uglavnom obredni dio, vrlo malo se čitaju *Svete knjige* i druga literatura, tako da ispitanici/e nisu spremni iznositi svoja mišljenja o nekim aktuelnim pitanjima danas, poput zaređivanja žena i promjenama koje se događaju u svijetu. Žene su vrlo malo angažirane u organima vjerskih zajednica, jer ne postoji transparentan odnos zajednica prema njihovom učešću, a ni one same nisu dovoljno motivirane i zainteresirane. Veći dio ispitanika/ca (60%) smatra da je žena ravnopravna u njihovim religijskim tradicijama, što podrazumijeva pridržavanje uspostavljenog reda, zvanja, darova i

poslanja, odnosno da se svi drže zadatih uloga. To za njih nije diskriminacija nego prirodna podjela u kojoj spolovi funkcioniraju komplementarno.

Učešće žena u javnom životu i politici

Odgovori ispitanika u ovom dijelu Upitnika su bili u najvećoj mjeri socijalno poželjni, kao i oni povezani s jednakim tretmanom muške i ženske djece po pitanju obrazovanja, jer su nastojali predstaviti se kao podržavatelji/ce ravnopravnosti spolova i aktuelnih trendova u zemlji i svijetu. Većina ispitanika/ca je kazala da glasa za žene i da misle da je ženama mjesto u politici, da su sposobne da budu na rukovodećim pozicijama; ali stvarnost pokazuje da su žene u BiH u politici i dalje zastupljene samo sa 17%, što je i potvrđeno na zadnjim općim izborima 2006. godine.

Ispitanici/e samo deklarativno podržavaju prisustvo žena u politici; nažalost, društvo još uvijek ne prihvata ženu na pozicijama moći. Pod podrškom ženama muškarci najčešće podrazumijevaju neke žene, ali ne i vlastite supruge i kćeri. Većina smatra da je politika prljava igra, te da ne bi podnijeli da neko javno vrijeđa ugled njihovih suprugara radi ostvarivanja političkih poena. Udar na čast žene se teže podnosi, zbog dvostrukih moralnih standarda na kojima počiva ovo društvo. Sposoban muškarac nije isto što i sposobna žena, a što je najbitnije, žena se u sveopćoj retradicionalizaciji uloga smatra odgovornom za moral i ugled porodice i ne može sebi dopustiti da se izlaže neugodnim situacijama koje politički život podrazumijeva. Žene ne podržavaju žene, ne glasaju za njih i ljubomorne su na uspjeh onih koje iskorače iz zadatih okvira. Oni koji su otvoreno priznali da ne glasaju za ženu niti bi to učinili u budućnosti navodili su stereotipne razloge o ženskoj prirodi, slabostima i slično. Za žene manje glasaju vjernici/e, i to oni privrženiji vjeri i oni čija majka ima manji stepen obrazovanja. Najveću podršku ženama daju ateisti i agnostici, iako i oni referiraju na razlike koje postoje među spolovima, potvrđujući da je patrijarhat i dalje prisutan u njihovim stavovima i razmišljanjima, ali se umjesto na religijske pozivaju na pseudonaučne i ideološke argumente. Također, treba uzeti u obzir da su i ovi ispitanici/e bili izloženi patrijarhalnom odgoju koji je protkan interpretativnim religijskim naslijeđem.

Nepovjerenje društva u ženu

Na kraju su ispitanici/e govorili o razlozima podzastupljenosti žena u politici, gradirajući ponuđene odgovore u Upitniku na skali od 1 do 6., a rezultati analize su pokazali sljedeće:

- Većina je prepoznala šesti ponuđeni odgovor kao najvažniji, a to je *nepovjerenje društva da je žena sposobna da bude na pozicijama odlučivanja*. Uspoređujući to s pitanjem da li je ženama mjesto u politici (88.65% ispitanika/ca je dalo potvrđan odgovor), uočili smo veliku diskrepanciju u stavovima, što iznova potvrđuje činjenicu da su ispitanici/e, posebno u ovom dijelu Upitnika, davali socijalno poželjne odgovore koji ne reflektiraju stvarno stanje;
- Nepovjerenje društva u sposobnost žene da upravlja znači da je socio-kulturni i politički ambijent duboko prožet patrijarhalnim sistemom vrijednosti, sa dihotomiziranom slikom društva i podjelom na privatnu i javni sferu djelovanja, gdje je uloga žene reducirana na majčinstvo i odgajanje, što promoviraju i religijske zajednice. Upravo su ove vrijednosti ispitanici/e rangirali kao drugu, treću i četvrtu prepreku za angažiranje žena u politici. Religija u očima pripadnika/ca "ne može biti kriva" i, principijelno, religija i nije kriva za diskriminaciju žena, ali posljedice patrijarhalnih interpretacija, kako to pokazuju rezultati istraživanja, situiraju ženu u drugorazrednu poziciju.

Stavovi religijskih zajednica o ulozi žene u porodici i društvu

U prvom dijelu analize stavova vjerskih zajednica predstavljani su intervjui s vjerskim službenicima. Intervjuirana su tri imama, dva katolička svećenika, dva pravoslavna sveštenika i jedan rabin, a razgovori su vođeni na temelju pripremljenog okvirnog upitnika. Intervjui su sažeti u nekoliko cjelina u kojima su ukratko prezentirani njihovi stavovi i razumijevanje uloge žene u religijskim tradicijama. Vjerski službenici su nastojali ublažiti evidentnu postojeću podjelu uloga i sfera djelovanja žena i muškaraca, naglašavajući važnost uloge žene i dara majčinstva koji se ne može uporediti ni sa čim drugim. Međutim, nisu bili spremni diskutirati kritički ni o jednom pitanju, prepuštajući to autoritetima i institucijama koji imaju legitimitet za to. Njihovi odgovori su bili vrlo slični, a odnose se na sljedeće:

- U stvaranju, intelektualnim mogućnostima i duhovnim postignućima žene i muškarci su jednaki pred Bogom, ali postoje zvanja i darovi koji su rezervirani samo za muškarce (svećenik, rabin, imam);
- Funkcije i uloge muškarca i žene su različite i u komplementarnom su odnosu;
- Poruke koje vjerski službenici upućuju ženama ili o ženama vezane su najviše uz porodični život, skladan odnos u braku i odgoj djece, jer majka prenosi ljubav prema Bogu i usađuje vjeru u srce djeteta;

- Žena se smatra ravnopravnom u religijskim tradicijama, iako nije pozvana da obavlja određene funkcije i poslove;
- U političkom životu deklarativno svi podržavaju učešće žena, pod uslovom da se to uskladi s majčinstvom i porodičnim obavezama.

U drugom dijelu su analizirana zvanična glasila religijskih zajednica: *Preporod*, *Katolički tjednik* i *Pravoslavlje* u periodu januar-mart 2006. godine. Cilj je bio da se analizom sadržaja ustanovi u kojoj mjeri su žene kao autorice tekstova zastupljene, te koje su teme i pitanja o ženama zastupljene u religijskim glasilima; zatim, koje uloge i funkcije obnašaju žene, koje im se osobine i atributi dodjeljuju kroz sadržaje tekstova i slikovne simbole koji prate tekst i na koncu, koje poruke i slike prevladaju u tekstovima i slikovnim simbolima. Rezultati analize su pokazali sljedeće:

- Da su žene podzastupljene kao autorice (*Pravoslavlje* 20.45%, *Katolički tjednik*, 19% i *Preporod* 7.69%);
- Teme i tekstovi o kojima žene pišu vezani su za vjersko-kulturne i karitativne aktivnosti, s tim da samo u *Katoličkom tjedniku* teologinje pišu o teološkim temama;
- Žene se uglavnom spominju u porodičnim ulogama, a u oblasti javne sfere djelovanja u obrazovanju i humanitarnom radu. U listu *Pravoslavlje* uopće nema tema koje se tiču žena. Uloge i funkcije u kojima se žene pojavljuju su uloge majke, odgajateljice, učiteljice, i to reducirano u odnosu na muške uloge oca, sina, i vodećih funkcija u zajednici i političkom životu;
- U tekstovima i slikovnim priložima prevladavaju uloge majke, časne sestre, vjeroučiteljice i svete, ali ne na prvim stranicama i u zanemarljivom procentu;
- Žena je općenito predstavljena kao drugost u odnosu na muškarca, koji je norma i čije uloge duhovne i svjetovne moći dominiraju religijskim diskursom.

Objavlivanje knjige su podržali:

Fond otvoreno društvo BiH,

Kanton Sarajevo

IMIC Centar Sarajevo

CIPS Sarajevo,

TPO fondacija Sarajevo.

Iznijansirano i produbljeno štivo *Žene, religija i politika* ukazat će da „monofunkcionalnost“ jezika vjernika i vjernica, koja je u očitoj nepomirljivosti sa „multifunkcionalnošću“ jezika građana i građanki, ima svoj temelj u dosadašnjoj muškoj interpretativnoj strategiji iščitavanja svetih tekstova. Autorica ubjedljivo dekonstruira patrijarhalnu tradiciju i maskuline ideologije, koje su egalitarnu poruku unutar islama, hrišćanstva/kršćanstva i judaizma zamijenile hijerarhijskom, potiskujući ženu u sferu privatnosti porodičnog života. *Žene, religija i politika*, prvijenac feminističke teologije u bosanskohercegovačkoj kulturnoj i intelektualnoj sredini, predstavlja štivo koje će čitatelj/ka žudno čitati; štivo koje će provocirati i uznemiravati, ali i smirivati.

(Iz recenzije prof. dr. Jasminke Babić-Avdispahić, Filozofski fakultet, Sarajevo)

Nakon uvida u mnoge stranice ove knjige, naš je zaključak da je položaj ovdašnjih žena nalik položaju ovdašnjih tradicionalnih vjera. Što je vjera tradicionalnija, to manje participira u društvu; što je žena tradicionalnija, to ona manje participira u društvu. Da li autorica sugerira da je izlaz u moderniziranju tradicije? To je vrijedno pitanje koje sugeriramo ovoj knjizi, za koju smatramo da će kod nas pionirski otvoriti vrata mnogim istraživanjima u oblasti emancipacije žene i tradicionalnih društava na Balkanu.

(Iz recenzije prof. dr. Enesa Karića, Fakultet Islamskih nauka, Sarajevo)

Ova iscrpna studija, koja se bavi analizom religijskih utjecaja na političku participaciju žena kako u globalnom tako i u bosanskohercegovačkom kontekstu, predstavlja značajan doprinos istraživanju rodne problematike u Bosni i Hercegovini. Pisana jasnim i zanimljivim stilom, zasnovana na relevantnoj literaturi i rezultatima istraživanja u Bosni i Hercegovini, knjiga *Žene, religija i politika* je informativno i izazovno štivo.

(Iz recenzije prof. dr. Jasne Bakšić-Muftić, Pravni Fakultet, Sarajevo)

